

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar

Egyéni és kisközösségi autonómiák (1850 – 1970)
Jászdózsa és Páty társadalomtörténetének példáján

Doktori (PhD) értekezés tézisei

készítette: Csikós Gábor

Témavezető: Dr. Ö. Kovács József, DSc

Történelemtudományi Doktori Iskola

Vezető: Dr. Óze Sándor, DSc

Budapest 2018

I. A kutatás előzményei, problémafelvetés

A magyar történelem tragikus fordulatainak tárgyalásakor rendre felszínre kerül, hogy ezek nagyrészt a kelet-európai társadalomfejlődés sajátosságaiból fakadnak. Bibó István vagy Barrington Moore mellett érveltek, hogy miközben a nyugat-európai társadalmak az újkorban polgárosodtak; kapitalistává és demokratikussá váltak, Kelet – Európában – így Magyarországon is – a földesúri befolyás, a második jobbágyság öröksége valamint a megkésett modernizáció diktatúrákhoz, társadalmi kataklizmákhoz vezetett. A paraszti tömegeket többen mind a fasizmus, mind a kommunizmus kialakulásában felelőssé tették.

Az egykori amerikai elnök, Thomas Jefferson ezzel szemben úgy érvelt, hogy a demokrácia feltétele éppen a yeoman farmer megléte. A yeoman földbirtoka gazdasági autonómiát biztosít és egyúttal helyben is maraszt, miáltal minden más társadalmi csoportnál érdekeltébbé teszi az ország sorsának alakulásában. Karácsony Sándor szerint a megye hagyományos autonómiaja helyett inkább az apró autonómiákban – falusi elöljáróságok, presbitériumok – kell az ország túlélésének kulcsát keresni.

A disszertáció ennek a két ellentétes nézetnek a nyomait, megnyilvánulási formáit keresi a vidéki milliőben. Magyarország a második világháború végéig egyértelműen agrárország: a hivatalos összeírások szerint 1848-ban a népesség több mint 80%-a, 1910-ben majdnem kétharmada, 1945-ben pedig 48%-a élt mezőgazdaságból. Az említett számarányokhoz a családtagokat és hozzátartozókat is figyelembe kell venni. Mindezek alapján a parasztság képezte tehát a legnagyobb társadalmi csoportot, és az 1848 és 1945 közötti időszakban a magyar termőterületek körülbelül fele volt a birtokukban.

Az autonómia a parasztság esetében tárgyalható egyrészt gazdaságiként: ezt a családi munkaszervezetben művelt földbirtok biztosíthatta. Másrészt megragadható kisközösségi szinten: a helyi egyházak, az állam és egyén közti szerveződések (céhek, egyletek) illetve a települések szintjén is.

Az 1848 és 1970 között zajló történelmi változások felfoghatók egyrészt (jogi szempontból) a rendi társadalomból a polgári társadalomba való átalakulásként, amely révén egyház és állam szétvált, a népességnek pedig mind nagyobb része vált a politikai mozgalmak résztvevőjévé. Másrészt gazdasági megközelítésben értelmezhető a korszak a feudalizmusból a kapitalizmusba, majd pedig a szocializmusba való átmenetként is. Ezek a változások nem hagyták érintetlenül a falvakat.

Ha jogi értelemben nem is, mentalitástörténeti szempontból a falu önálló egység, a vezetőség megtestesítheti a falu autonómiáját. A falu lakosainak a rendi határok leomlása után újra kellett definiálnia az állammal való viszonyát. Ez nemcsak a politikai mozgalmakat jelenti, hanem főként a 20. században az állampolgároknak az oktatáshoz és egészségügyhöz való hozzájutását, a jóléti állam megvalósulását is. A hatalom birtokosai, különösen a második világháború után, sok esetben tekintették a paraszti függetlenséget feláldozhatónak és feláldozandónak a nagyobb célok, a „közjó” megvalósítása érdekében.

Kérdés, hogy a falu autonómiája és vele az alulról jövő kezdeményezések milyen befolyással voltak az ország sorsának alakulásában.

II. A kutatás módszertana

A disszertáció három módszertani elvet követ: alulnézeti, strukturalista valamint összehasonlító.

Alulnézeti, mert átfogó történeti modell alkalmazása helyett a saját rendszerén belül törekszik megismerni a települések lakosságának mentalitását; azt, hogy milyen kölcsönhatásba lépett a falu az általában városi eredetű gazdasági, kulturális és politikai mozgalmakkal. A megközelítés velejárója, hogy a historizmus eseménytörténeti megközelítése nehezen alkalmazható. Mivel a mindennapok egyfajta időtlenséget mutatnak, a történészi feladatot nem annyira az eseménysorok felállítása jelenti, hanem az, hogy bizonyos történelmi események hatását a mindennapokban kimutassuk.

Strukturalista, mert a két falut egységként kezeli és a helyi társadalmak belső összefüggéseit valamint a külvilággal való kapcsolatát elemzi. A községek keretként szolgálnak annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy mikroszinten milyen megvalósulási formái lehettek az autonómiának.

Összehasonlító, mert a társadalmi folyamatok megismeréséhez két falu történetét veti össze. A szabadparaszti múltat maga mögött tudó, katolikus Jászdózsa és a döntően református egykori jobbágyfalu Páty történetének különbözőségei és hasonlóságai megmutatják a vidéki Magyarország mozgásterének egy részét. Szemben az ideáltipikus megoldásokkal való összevetéssel ily módon válik feltárhatóvá, hogy milyen tényleges lehetőségek álltak nyitva a társadalom számára.

Az összehasonlítás szükségessé teszi az adatsorok vizsgálatát, vagyis a kvantitatív megközelítés alkalmazását. Ez azonban nem elégséges, mivel éppen az újkorban veszítettek mind nagyobb mértékben bejósoló erejükből az anyagi indikátorok. Elkerülhetetlen tehát a mentalitások, reprezentációk és identitások tárgyalása is, vagyis a kvalitatív szempontok érvényesítése.

A vizsgálatba vont falvak kiválasztása közel véletlenszerű: kölcsönhatásaikat a földrajzi távolság ellehetleníti, vagyis a reakcióikból és azok összevetéséből általános következtetések vonhatók le a magyar falvakra. A véletlenszerűség azonban nem lehet teljes, hiszen csak olyan települések voltak választhatók az összehasonlítás alanyául, melyeknek története jól dokumentált, forrásanyaga fennmaradt. Van továbbá egy elméleti megkötés is, a blochi javaslatokat követve a kutatás a múltbéli örökségből indul, mely eltérő feudális múltban, eltérő vallási megoszlásban ölt testet. Vannak viszont olyan kétségtelen hasonlóságok is, mint hogy mindkét település lakossága agrárnépesség, s a tárgyalt korszakot megelőzően készült népességösszeírás szerint mindkettő viszonylag alacsony lélekszámú (1700 fő körül). Az már a kutatás során rajzolódott ki, hogy mindkét község lakóinak többsége földbirtokkal lépett a polgári korba, vagyis kezdetben a folyamatok nyertesei voltak, nem úgy, mint Magyarország más részein a majorsági földeken gazdálkodó jobbágyok.

A kutatás levéltári forrásokon alapul, de mivel az áttekintett időtáv (1850 – 1970) hosszú, a források kimerítő feldolgozása még a falvak szintjén sem volt megvalósítható. (Csak Páty község 1950 előtti anyaga 5,31 iratfolyóméter, Jászdózsza 1849 és 1870 közötti iratanyaga pedig 1,25 és akkor nem említettük a valóságos dokumentumgyárként működő kommunista korszakot). A százhusz éves pálya csak metszetek készítésével volt felvázolható: ezért csak az 1850-es-60-as évek tagosításai, az első világháború és az azt követő évek, a második világháború valamint az 1945-tel kezdődő társadalmi átalakulás, a kollektivizálás megvalósulása kerül részletes tárgyalásra a disszertációban. Ezek az időszakok alapvetően befolyásolták az autonómia alakulását egyéni és kisközösségi szinten is.

III. Elért eredmények

A két falu földrajzi adottságai eltérnek ugyan, ám mindkettőre a szántóföldi növénytermesztés dominanciája volt jellemző a korszakban. Páty történetének volt olyan időszaka, amikor a szőlő- és bortermelés fontos bevételi forrás lett, ám a filoxérajárvány ezt lezárta. Budapest közelsége, polgárai igényeinek kiszolgálása később a gyümölcsstermesztés fellendülését hozta Pátyon. Jászdózsán a szőlőművelés a korszakban egyre nagyobb területre terjedt ki, de gazdaságföldrajzi helyzete nem tette lehetővé a nagyobb piacokra való hagyatkozást. Az 1920-as évek azt mutatták, hogy a paraszti vállalkozások egy – másfél évig működtek csupán.

Különbség van a két falu vallási viszonyaiban is, ami 20. század közepéig befolyásolta a demográfiai mintázatot. A református Páty lakossága stagnált, míg a katolikus Jászdózsáé növekedett: a népesség változása eltérő mobilitási mintázatokra és életstratégiákra is következtetni enged. Az egyházak mentalitást formáló szerepükön túl mindkét településen egyéb, fontos szerepet is betöltöttek: Pátyon a birtokelkülönítési perek során a református egyház és a parasztság egy oldalon állt, a lelkész sokszor világi szempontból is vezetőjévé lett a lakosságnak. A 20. században a katolikus egyház is hasonló szerepet vállalt: a jászdózsai esetek azt mutatták, hogy a vidéki modernizáció egyik fontos képviselőjeként tűnt fel, ahogy ezt a vasútépítés támogatása vagy az oktatásügy felkarolása mutatta.

A feudális múlt különbözősége különösen az első évtizedekben jelentkezett markáns hatásként. Jászdózsza múltja szabadparaszti, 1745-től kapitalistább viszonyok érvényesültek, mint a jobbágyfalvakban. A földek mozgása szabadabb, a kultúra homogénebb, a társadalom egységesebb. Nem tekinthető ugyanakkor egalitáriánusnak sem. Igaz, hogy a helyi redemptusok és irredemptusok nem alkottak olyan zárt és külsőségekben is élesen megnyilvánuló, elkülönülő tömböt, mint a nemesek és jobbágyok, ám a szabadparaszti fejlődés hozadéka, hogy a 19. század közepére polarizáltabbá vált a társadalom. Mint az kirajzolódott, a jászdózsai társadalmat ekkoriban lényegesen nagyobb vagyoni különbségek jellemezték, mint a jobbágymúlttal rendelkező Pátyot, ahol a jobbágytelkek (illetve annak törtrészei) birtokminimumot képeznek, megóvva a teljes lecsúszástól a szegényeket, gátat szabva ugyanakkor a módosabbak terjeszkedésének. A falu részéből viszont csak jóval kisebb földet birtokolt a parasztság: nagybirtok és középbirtok is található Pátyon. Jászdózsának tehát több lehetősége volt a társadalmi feszültségek tompítására: a birtokában lévő földek tagosításával egy ideig tartóztatni tudta a

proletarizálódási folyamatot. Ez a hatás azonban csak a 20. század elejéig tartott, ekkor már sem vitézi telkeket nem volt képes osztani, sem a „földreform”-ban részt venni.

Pátyon volt ugyan „földreform”, ennek kivitelezése azonban felemás: a birtokossá lett parasztok nem voltak képesek az adók és a hitel törlesztésére. Lassan változni kezdett a foglalkozási struktúra is: a javuló közlekedés miatt mind közelebb kerülő Budapesten kezdtek munkát vállalni az emberek. Jászdózsához képest aktívabb ipari tevékenység alakult ki (téglaárák), de a település agrárjellege megmaradt.

Az 1945-ös földreform volt az első nagyarányú beavatkozás a falvak életébe: mindkét helyen egy kis csoport ügye, de az állami keretek felbomlása, a szovjet hadsereg jelenléte korábban szokatlan erőt biztosított nekik. Így sem valósultak meg azonban a céljaik: a helyiek mohóságát a járási, megyei szint ellensúlyozta. Igaz, a hónapokon át tartó bizonytalanság komoly károkat okozott a magántulajdonosi szemléletben.

Az 1948-ban megkezdődő kollektivizálást azonban ellenezte a két falu lakossága, az ötvenes években a téesszervezők jelentős állami erőszak árán sem tudtak komoly eredményt felmutatni. Jászdózsán jelentéktelen taglétszámmal működött termelőszövetkezet, a pátyi pedig gyors megerősödés után a széthullás állapotába került. A magántulajdonosi szemlélet tehát győzedelmeskedett a hatékonyságot hirdető monstre szervezeteken, sőt, a helyi párttagság sem vált a diktatúra elkötelezettjévé, inkább ingatag egyensúly fenntartására törekedtek a központi elvárások és a falusi kapcsolatok megóvása érdekében.

Végül azonban mind Jászdózsá, mind Páty termelőszövetkezeti község lett 1959-ben. Ez nemcsak a föld magántulajdonának felszámolását jelentette, hanem egyúttal a kisközösségi autonómia végét is.

Kisközösségi szinten megfigyelhető, hogy a Monarchia és Horthy korszak közös jellemzője, hogy az állam az adók képében jelen volt ugyan, de a mindennapokat kevésbé törekedett átformálni. Némely területen mutatkozott javító szándék, ám az államhatalom és a falvak viszonya inkább írható le elhanyagoló kapcsolatként. Ez behatárolta a falvak lehetőségeit: modernizációval sokszor saját erőből próbálkoztak (iskolaépítés, villamosítás), de ennek megvalósítása felemás módon sikerülhetett csak. Egy idő után jelentkezett az államra való hagyatkozás igénye is, mint ezt az oktatásügy átengedése mutatja Jászdózsán. A 19. században is találni viszont már arra példát, hogy a helyi konfliktust állami beavatkozással kényszerültek megoldani: ilyen Jászdózsán a tagosítás szülte ellentétek, Pátyon pedig az iskolaépítésért vállalt kezesség okozta konfliktus kezelése.

Az állami beavatkozás mértéke a második világháború után vált igazán meghatározóvá. A községek vezetéséből kikerültek a településhez kötődő jegyzők, a pártpolitika mind nagyobb befolyást gyakorolt. A 20. század második fele alapjaiban forgatta fel a paraszti társadalmat. Az 1945-ös „földreform”, a berendezkedő kommunista diktatúra, majd a kollektivizálási kampányok megindulása egyenlőtlen küzdelemben kényszerítette a parasztságot. A község autonómiája látványosan csökkent ezekben az években; igaz egyúttal ekkor váltak levéltári anyagokban is láthatóvá azok az informális kapcsolatok, amelyek az együttműködés és kölcsönös segítségnyújtás révén korábban is meghatározták a paraszti mindennapokat. Noha polgári értelemben vett civil szerveződések csak gyér számban és gyenge formában találhatunk mindkét településen, a több mint egy évtizeden át tartó sikeres ellenállás azt mutatja, hogy létezett olyan paraszti önvédelem, amely ellenállhatott a technikai tökéletesedéssel mind hatékonyabbá váló állami önkénnyel szemben. Ez az ellenállás 1959-ig sikeres volt, hiszen megőrizte a paraszti autonómia egyes részeit, a kollektivizálási kampány után alakult

termelőszövetkezetek elégtelen működése pedig arra világít rá, hogy a kommunista diktatúra győzelme pírroszi volt, máig ható társadalmi károkat okozott.

IV. A disszertációt érintő publikációk jegyzéke

2017

"A megye területén a rémhírek özöne van": Buda környéki és jászági rémhírek a kommunista diktatúra első éveiből, 1948–1955 in: Forrás: Irodalom – Művészet - Tudomány 49:(10) pp. 62-74. (2017)

Párhuzamos társadalomrajzok: A vidéki társadalom átformálásának kezdetei Jászdózsán és Páty példáján (1945) in: Csikós Gábor – Kiss Réka – Ö. Kovács József szerk. Váltoállítás : diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben. MTA-BTK–Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest. pp. 195-234. (Magyar vidék a 20. században; 1.)

Lázadó falvak: Kollektivizálás elleni tüntetések a vidéki Magyarországon, 1951–1961. [Villages in uprising: Demonstrations against collectivization in the Hungarian countryside, 1951–61]. By Gyöngyi Farkas. in: Hungarian Historical Review: New Series of Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 6:(3) pp. 718-721.

2018

Elvárt magatartás - egyéni viselkedés. A kommunista diktatúra kiépítésére adott válaszok Jászdózsán és Pátyon (1948-1956) in: Horváth Gergely Krisztián szerk. Vakvágány: A "szocializmus alapjainak lerakása" vidéken a hosszú ötvenes években 1. MTA-BTK–Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest 2018. pp. 441-482. (Magyar vidék a 20. században; 2.)

A hagyományos paraszti társadalom felszámolása a Jászságban (1945–1965) in Rubicon Online Plusz (9) pp. 1-9. (2018)

Fejezetek a jászódózsai zsidóság történetéből (1850-1946) in Jászsági Évkönyv 2018. pp. 67 – 85

Rumors for interpreting and foreseeing. Case study on a Hungarian micro region; 1948 – 1955. in. Arhivele Totalitarismului 3-4/2018 (in press)